

Soʻz mulkining sultoni xayoliy hayratini hayotiy hayratga omuxtalab yuborish maqsadida bebaho qalamini mohirona tebratgan. Birgina quyosh kalomi oʻrnida uning qator sinonimlari tizimini, yaʼni *xurshid, shams, alam, gavhar, nuri tob, zarli bayroq, zarrin ohu, bitta non, Chin qoʻgʻirchogʻi* va yana turli shakllardagi soʻz va iboralar bilan ifodalab, asar mazmun-mohiyatini teran ochishga va kuchaytirishga behad sanʼatkorona mahorat bagʻishlay olganki, hayratlanmay, lol qolmay iloj yoʻq. Osmorning, undagi oy, yulduz va boshqa jismlarning koʻrinishi, holati, harakati va vazifasigacha quyoshga bogʻlab aks ettirilgan. Bu kabi hayratomuz ifoda vositalari yana uzoq asrlar

davomida Alisher Navoiy muxlislari qalbini larzaga solishiga, rom etishiga ishonch bildirib qolaveramiz. Jumladan, donishmand shoir aytganlariday:

Navosiz ulusning navobaxshi boʻl,
Navoiy yomon boʻlsa, sen yaxshi boʻl!

Bu hikmatomuz misralar alloma shoir ijodining barcha jihatlarini ifodalab berdi: shoir navosiz xalqining, mil-latining navobaxshiga aylandi, xalq orzu-armonlarini koʻklarga koʻtardi. Faxrlanib ayta olamizki, Alisher Navoiy oʻzining yuksak gʻoyalari bilan ikkinchi umrini davom ettirmoqda.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий. "Хамса". -Тошкент: «Янги аср авлоди», 2014.
2. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Т.: «Фан», 2011.
3. Алишер Навоий. Қомусий лугат. 1-2-жилдлар. -Т.: "Шарқ" НМАК БТ. 2017.
4. Жўракулов У. Алишер Навоий "Хамса"сида хронотоп поэтикаси. – Т.: «Turon-iqbol», 2017.
5. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. -Тошкент: «TAMADDUN», 2012.
6. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. -Тошкент: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
7. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили. – Т.: «Akademnashr», 2011.
8. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. -Т.: 2016.

REZYUME

Maqolada "Hayrat ul-abror"ni boshqa "Xamsa" dostonidagi sheʼrlaridan ajratib turadigan oʻziga xos syujet, sheʼriy tuzilish va kompozitsion xususiyatlar, shuningdek, kompozitsiyalar zanjiri keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены уникальный сюжет, поэтической структуры и композиционные особенности, а также цепочка композиций, отличительная черта «Айрат ул-аброр» от других поэм «Хамсы».

SUMMARY

The article presents a unique plot, poetic structure and compositional features, as well as a chain of compositions that distinguishes "Hayrat ul-abror" from the other "Khamas's" poems.

“ШАХРИЁР” ДОСТОНИНИНГ ЭРТАК ШАКЛИДАГИ АСАРЛАР БИЛАН БОҒЛИҚЛИГИ

Ш.К.Кенесбаева – филология фанлари бўйича фалсафа доктори
Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: «Шахриёр» достони, Қурбанбай жиров, О.Кожуров, Қ.Максетов, Ж.Хошаниязов, ертак тип сюжетли дostonлар, «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Мунлық - Зарлык», «Тулым бий» дostonлари.

Ключевые слова: «Шахриёр» эпос, Курбанбай Жиров, О.Кожуров, К.Максетов, Ж.Хошаниязов, былины со сказочным сюжетом, былины «Шийрын шекер», «Қаншайым», «Мунлық – Зарлык», «Тулым бий».

Key words: "Shahriyor" epic, Kurbanbay Jirov, O.Kojurov, K.Maksetov, J.Khoshniyazov, epics with a fairy-tale plot, epics "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy".

“Шахриёр” достони бошқа корақалпоқ дostonларига нисбатан, эртак шаклидаги асарларни ёдга солади. Дostonда хаёлий эртақлардаги каби воқеаларнинг берилишида инсоният орзу-умидларидан пайдо бўлган фантастик ҳодисалар жуда кўп учрайди. Масалан, инсон “дуо”нинг кучи билан тошга айланади, дуонинг ёрдами билан қайта жонланади. Шу жиҳатдан дoston шарқда кенг тарқалган “Минг бир кеча”, “Мунглик-Зарлик” ва бошқа дostonларни эсга солади. Шу билан бирга “Шахриёр” достони тилида, воқеаларида бошқа дostonлар каби бир-бирига алоқадорлик сезилади. Масалан, подшоҳнинг узок вақт фарзандсиз бўлиб, тахтни ўйлаб ғам чекиши, гуноҳсиз кишиларнинг адолатсизлик туфайли зиндонбанд қилиниши, унга чўпоннинг ғамхўрлиги, узок айрилиқдан кейин асар охирида ижобий қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши, қаҳрамонларнинг тақдирида ялмоғиз кампирнинг аралашиши ва бошқа деталлар кўпгина халқ дostonларида учрайди. Бу ўз навбатида таълим-тарбиядаги ўзаро боғлиқликларни, педагогик фикр-мулоҳазаларни, умуминсонийлик сифатларини муассаслаштиради.

Дostonда чорвачилик, боғдорчилик, паррандачилик ва бошқа касб-хунарлар ҳақида сўз юритилганда, инсон

хаёлида жуда кенг ўрин эгаллаган: ер остида юриш, олти ойлик йўлни кўз очиб юмгунча босиб ўтиш, ҳақиқатдан йироқ ҳаракатлар, ҳар хил табиат кучлари устидан инсоннинг ғалаба қилиши, сувда балиқ каби сузиш, ҳавода қуш каби учиш сингари ғайри табиий воқеа-ҳодисалар ҳақида сўз юритилади.

Анжим:

-Таўекелши ол алла,
Таўекелши мен,-деди.
-Узақтан келген талабанман,
Айтысаман,
Оқысаман,
Қандарым қуссан сен,-деди,
-Шик қапестен сен,-деди.

Булбулгоя сонда:

-Қуда урған адамзат,
Жәлил урған адамзат,
Меннен көрме, Қудадан көр,-
деп ол кәпестен шығады,
Шақасына қонады [5:100].

Шахриёрнинг сингиси Анжимнинг ёрдами билан Булбулгўени енгиб келгандан кейинги эпизодларда ўз ифодасини топади. “Шахриёр” дostonининг сюжети ҳар хил шаклда берилиши тўлиқлиги, ҳар жировдан таълимий-тарбиявий мулоҳазаларни беришда хусусий

фарқлар мавжудлиги асосан дostonнинг Есемурат, Отениёз, Куламет, Қиёс жирова вариантларида алоҳида кўзга ташланади. Бу вариантлар чин маънода халқчил бўлиши билан бирга, этнопедагогик мулоҳазаларнинг гавдаланиши жиҳатидан такомиллашган ажойиб “педагогик дoston”нинг намуналари эканлигини айтиш мумкин.

Дostonда учрайдиган “Умидсиз шайтон”, “Тилла кўрса фаришта йўлдан чиқади”, “Худо қарғани – тангри ургани”, “Ота ҳаққи – худо ҳаққи, Она ҳаққи – пайғамбар ҳаққи”, “Ота рози бўлмаса худо рози бўлмайди, Худо рози бўлмаса, ота рози бўлмайди”, “Она рози бўлмаса Каъбага юз минг тавба қилсанг ҳам тавбанг қабул бўлмайди”, “Юрганда йўлинг бўлсин, йўлдошинг Хизр бўлсин”, “Ош қайда бўлса, ҳадя шунда”, “Аллоҳдан фармон келса, банданинг ўлиши бегумон”, “Ёмоннинг ҳусни – кийим”, “Яхши ит ўлигини овлоққа ташлайди” ва шунга ўхшаган халқ афоризмлари фақатгина тарбиявий ғояни билдириб қўймасдан, шу билан бирга тарбиявий масала, дидактик маънога эга бўлади. Булар педагогик интуицияга ва педагогик бир бутунликка асосланади. Халқ донишмандлик талаблари, кўрсатмалари, тилаклари, мулоҳазалари бошдан-оёқ педагогик интуиция ва педагогик бир бутунликдан келиб чиқади.

Ёш авлодга эмоционал (хиссий) таъсир кўрсатиш мақсадида халқ афоризмларининг оҳангига, ўхшашлигига катта эътибор берган. Дostonни ўрганишда ҳозирги даврда учрайдиган кўплаб мақолларни, термаларни учратамиз. Унда Ватанни севиш, дўстлик, деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа масалаларга боғлиқ таълим-тарбия турларини аниқладик.

Туркий халқлари ва жаҳон халқлари орасидаги эпослар билан “Шахриёр” дostonини таққослаб ўрганишимизда, атоқли олимлар М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, А.Каримов ва бошқаларнинг филологик аспектда билдирган таълимий-тарбиявий характердаги илмий фикрларига таяндик.

М.Нурмухаммедов “Шахриёр” дostonи билан А.С.Пушкиннинг “Шоҳ Салтан ҳақида эртак” поэмасида адолатсизлик ва ноҳақлик қурбонига айланган она ва бола сюжет мотиви ўхшашлиги, умуман, шундай образлар тизими типологияси ҳақида сўз юритганда, ушбу мотивларнинг тарбиявий аҳамият касб этадиганлигига ҳам шама қилади, яъний айрим қаҳрамонларнинг ижобий ҳаракатларининг тарбиявий аҳамиятига ҳам урғу беради [3:17, 32]. Қ.Мақсетов эса, “Шахриёр” дostonидаги Шахриёрнинг боғ яратиш эпизоди тимсолида меҳнат қилиш ҳақидаги ўй-фикрларни ўртага ташлайди [2:107].

“Шахриёр” дostonининг сюжетига ўхшаш мотивларни туркий халқлар эртакларида: “Подшоҳ ва

қизлар”, “Дилрўкаш” эртаги билан қиёслаганимизда унинг тарбиявий моҳияти бир-бирига мос келишини кўрдик [4:102-115]. “Подшоҳ ва қизлар” эртагидаги подшоҳнинг кечаси юртни кезиб юриб, бир ерда уч қариндош қизнинг ўзаро суҳбатини тинглаш эпизодида “Шахриёр” дostonидаги худди шундай сюжетлик мотивлар билан ўхшашликлар мавжуд ва унда оила, меҳнат, одоб-ахлоқ, тарбияси масаласи элементларини аниқлашга бўлади.

А.Каримов “Шахриёр” дostonи билан қозоқ халқининг “Мунглик-Зарлик” дostonи билан боғлиқ ва ўхшашлигини далиллашга шахдам қадам ташлаган, иккисининг манбалари бир жойдан пайдо бўлган деб хулосага келган. Дostonнинг қорақалпоқ версияси сюжетлари “Мис минорадаги тулғаси жез қиз” эртаклари билан ўхшаш эканлигини илмий жиҳатдан аниқладик. Шунингдек, “Аёз”, “Ҳасан ва Хурлиқ”, “Ҳасан ва Зухро” сингари ўзбек халқ эртакларининг “Шахриёр” дostonи билан мазмундош эканлигини айтиб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир [1:107-114].

И.Винников томонидан Бухоро арабларидан ёзиб олинган “Уч жонон” эртагининг айрим эпизодлари “Шахриёр” дostonини эсга солади. Қозоқ халқининг “Олтин айдар”, қирғиз халқининг “Беҳаё хотинлар” эртаклари воқеалари ривожини давомида айрим фарқларни ҳисобга олмганда икки эртак мазмуни бўйича бир-бирига ўхшаш ҳисобланади. Тадқиқотимиз жараёнида ушбу асарлардаги бир қанча эпизодларнинг бир-бирига яқинлигини ва таълим-тарбиявий аҳамиятини аниқладик. Хуллас, эртаклар дostonлардан аввал пайдо бўлганлиги учун халқ орасида тез тарқалди. Ижрочилар уларни яшаш шароитига мослаштириб фойдаланди. Бундай андиша келажакда яратиладиган асосий эпик асарлар бўлган дostonларнинг сюжет йўналишига катта таъсир кўрсатган. Қирғизларнинг “Ҳасан ва Хусан”, “Ойсултон”, туркманларнинг “Галандер султон”, “Тулжаҳон” эртаклари, ўзбек халқ дostonлари “Одилхон”, “Ширин-Шакар”, қозоқ халқ дostonи “Мунглик-Зарлик”нинг қорақалпоқ халқ дostonи “Шахриёр” билан ифода этилган тарбиявий йўналиши жуда ўхшашлигини кўрдик. Лекин, бу эртаклар ва дostonларда ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий анъаналари кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам, бу ўзаро ўхшашликлар турли халқ дostonлари, уларнинг ўзаро маданий алоқадорлик мевасигина эмас, балки, дастури, педагогик ўй-фикрлари, таълимий-тарбиявий методи ва услубларининг бир-бири билан алоқадорликда ривожланганлигидан, таълим-тарбиянинг жаҳон халқлари контекстида ривожланувчи категория эканлигидан деб қараш мумкин.

Адабиётлар

1. Каримов А. «Шәръяр» дэстаны хэм оның туўыскан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәръя». - Нөкис, 1992. - №4-5. - Б. 107-114. (61)
2. Мақсетов Қ. Дэстанлар, жыраўлар, баксылар. Илим изертлеў. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. – Б. 62-136. (71)
3. Нурмухаммедов М.К. Пушкиннің ертеклери хэм Орта Азия халықларының фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан». 1987. - 56 б. (79)
4. Турецкие народные сказки. - М., 1959. – Б. 102-115. (153)
5. Шәръяр. Қарақалпақ халық дэстаны. (Өтенияз хэм Куламет жыраў вариантлары). / Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984. - 236 б. (160)

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Мунлық - Зарлық» каби эртак тип сюжетли дostonларнинг жанрий жиҳатдан эмас, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, «Шахриёр» дostonи ва бошқа қорақалпоқ эртак тип сюжетли эпосларининг яратилиш ва ижро тарихи таҳлил қилинган.

В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Ганшайым», «Мунлык-Зарлык» представляют собой новую эстетическую систему не в жанровом, а в творческом плане. Также анализируется история создания и исполнения эпоса «Шахриёр» и других каракалпакских сказочных эпосов.

The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, not in terms of genre, but in terms of creativity. The history of creation and performance of the epic "Shahriyor" and other Karakalpak fairy-tale epics is also analyzed.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТЫҒДА ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИК КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ЖЕТИЛИСТИРИҰ

М.Т.Қабулова – ассистент оқытыұшы

ТАТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: бадий, шеър, ўқитиш, ривожлантириш, малака, метод.

Ключевые слова: художественный, стих, обучение, развитие, компетентность, метод.

Key words: art, poem, teaching, development, competence, method.

Улыўма билим беретугын мектеплерде көркем шығармаларды оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў методикалық мәселелердин бири болып есапланады.

Бул мәселе бойынша белгили методист алымлар А.Пахратдинов [1], С.Ахметов [2], Е.Бердимуратов [3], К.Юлдошев [4], Б.Тўхлиев [5], М.Г.Костава [6], А.Лилов [7], Қ.Хусанбоева хэм Р.Ниёзметова [8], Қ.Юсупов [9] хэм басқалардың мийнетлеринде көркем шығармаларды таллаўдың принципери, түрлери хэм текст үстинде ислеўдин усыллары кең түрде анықланған. Усы көзқарастан мектеп оқыўшылары көркем әдебиятты оқыўды, таллап үйрениўди өзлистирип барады.

Педагогикалық процессте мектеплерде көркем әдебиятты үйрениў, оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў орайлық мәселелердин бири болып есапланады. Оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў көркем әдебиятты биринши үйренген ўақытларынан баслап ақ ушырасады. Әдебияттың барлық түр хэм жанры оның көркем поэтикалық дөретиўшилиги арқалы жасалады.

Көркем шығарманың тили сөйлеўдин хэм жазыўдин белгили бир өлшемлерине, қағыйдаларына ийе болған, улыўма халыққа, оның барлық қатламларына ортақ болған халықтың жәмийетлик, руўхый, мәдений турмысына хызмет ете алатугын тил. Илим, мәдениет хэм көркем әдебият шығармалары әдебий тилде жазылады. Көркем әдебияттың тили — улыўма әдебий тилдин бир түри. Ол тек хабарлаў куралы болып қалмастан, адамларға руўхый азық, эстетикалық заўық бағышлайды. Тил—жазыўшының ой-пикирлери менен сезиминиң сыртқа шыққан көриниси. Көркем шығармаларды оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў ушын көркем шығармаларда жазыўшы өзине керекли сөзди алды бурын излемейди, ал сөз ой менен пикирге сезимге байланыслы дөрейди.

Ол арқалы жазыўшының айтатын дегени көркем образға айланады. Әдебият сөз арқалы адамлардың жанлы образларын дөретеди, адамлардың қарым-қатнастарын көз алдымызға елеслетеди.

Мектепте оқыўшыларын көркем шығармаларды оқытыўда дөретиўшилик компетенциясын жетилистириўден ибарат. Сонлықтан муғаллим оқыўшыларға текстин өзін тәсирли етип оқып таныстырып бериў керек. Бул оқыўлар бир тәрәптен, оқыўшыларды көркем сөз текстин келистирип шебер оқыў билиў техникасына көнликтириў мақсетинде

болса, екиншиден, шығарманы таллаў жумысына байланыслы болады. Оқыўшылар шығарманы оқып, оның идеялық-тематикалық мазмунынан азы-кем хабарлы болып келмегенше, хеш қандай таллаў жумысын өткерий мүмкин емес. Көлеми аз шығармаларды оқыўшылардың класстан тысқары ўақытта алдын-ала, сабақ өтилместен бурын оқып келиўин уйымластырыў қыйын емес. Бундай шығармаларды оқыўшылар муғаллимниң тапсырмасы бойынша аз күнниң ишинде оқып шығады. Ал, поэма, роман, повесть ири көлемли көркем шығармалардың идеялық мазмунын түсинийге көп ўақыт керек.

Муғаллим оқыўшылардың көрсетилген шығарманы оқыўин иске асырыў, тексерип барыўы тийис. Анализ етилетуғын шығарманы класстағы хәр бир оқыўшының оқып шығыўы шәрт. Оннан кейин барып, сабақ өтиўи мүмкин.

8 класс ушын арналған әдебият сабақлығындағы өтилетуғын шайыр Садық Нурымбетовтың «Бердақ» поэмасын оқытыўда оқыўшылардың дөретиўшилик компетенциясын жетилистириў ең әхмийетли орында турады. Поэмада Бердақтың туўылған ўақтынан баслап тарийхий жыр сыпатында сөйлеп, әдебий тил менен сүүретленеди. Биз поэмадан Бердақтың шайырлық тулғасын, ол туўралы бурыннан оқыўшылар билетуғын айрым мағлыўматларды шайырдың көркем қатарлары арқалы тағы бир мәртебе еске түсиремиз. Бердақтың өз халқына хадал перзент болғанлығына көзимиз жетеди, турмыстың барлық аўырманлығын көрген шайырға, шайырдың ата-анасына терең сүйиўшилик оянады. Поэмада Бердақтың әкеси Ғарғабайдың гедейликтен әбигерленген үй турмысы, усы жарты ылашық шатпада болажақ халық шайырының дүньяға келиўин көркемлеп сүүретлеўден баслайды. Баласының туўылыўы Ғарғабай хэм Қарқараның гедейлигин, турмыс аўырманлығын умыттырғандай куўаныш алып келеди. Буннан кейинги ўағында жас Бердимураттың балалық хэм жас өспиримлик жыллары басынан өткен өмири, оның күн кеширген заманында өмирине тийисли ўақыялар сүүретленеди.

Жәмет басыў жарық ултан қонысы,
Гедей жаптың еки жағы толысы,
Усы жерлер Ғарғабайдың жайлаўы,
Еткен иси Сеўилбайдың жумысы.
Отырғаны жаман шатпа ылашық,
Жоқшылықтан хәрне болар курасып,
Күни бойы хызмет қылып тапқаны,
Мезгилликке жетер зорға уласып.
Урада дәни жоқ, қорада малы,